

Al llindar de l'invisible. Activitats centrals en espais perifèrics: el treball domiciliari¹

Mireia Baylina Ferré

Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Geografia
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

Data de recepció: maig 1997
Data d'acceptació: setembre 1997

Resum

L'article tracta del treball que realitzen les dones a domicili en àrees rurals d'Espanya en el marc de la internacionalització de la producció, de la consegüent flexibilització del treball i de la recerca d'estratègies d'adaptació en la població rural davant de la nova situació.

El treball a domicili coneix una recuperació i una expansió en tots els països, tant en zones rurals com urbanes, amb la finalitat, des d'una perspectiva empresarial, de minimitzar els costos laborals per afrontar una demanda variable, tant quantitativament com qualitativament. Malgrat això, a diferència d'èpoques anteriors, s'ha feminitzat i prolifera en àrees sense tradició en aquesta forma de treball i sense tradició industrial. En aquest sentit, el treball a domicili apareix integrat a una nova estratègia de producció que utilitza una mà d'obra considerada perifèrica des d'un punt de vista social i es localitza en àrees més o menys perifèriques des d'una perspectiva econòmica. L'article estudia el treball de les dones a domicili en àrees rurals de Catalunya, Andalusia, Galícia i València; les particularitats d'aquesta forma de treball, i els seus efectes econòmics, socials i personals en la vida de les dones.

Paraules clau: treball a domicili, espai rural, dona, treball flexible, treball informal.

Resumen. *En el umbral de lo invisible. Actividades centrales en espacios periféricos: el trabajo domiciliario*

El artículo trata del trabajo que realizan las mujeres a domicilio en áreas rurales de España en el marco de la internacionalización de la producción, de la consecuente flexibilización del trabajo y de la búsqueda de estrategias de adaptación en la población rural ante la nueva situación.

El trabajo a domicilio conoce una recuperación y una expansión en todos los países, tanto en zonas rurales como en zonas urbanas, con la finalidad, desde una perspectiva empresarial, de minimizar los costes laborales para hacer frente a una demanda variable, tanto en términos cuantitativos como cualitativos. Sin embargo, a diferencia de épocas

1. El material empíric d'aquest article forma part del Projecte d'Investigació finançat per la DGICYT, «Mujer y desarrollo rural en España, alternativas a la actividad agraria. Un análisis desde la geografía y el género», en què participen les universitats Autònoma de Barcelona, Girona, Santiago, Sevilla i València.

anteriores, se ha feminizado y prolifera en zonas sin tradición de trabajo domiciliario y con ausencia de un tejido industrial destacado. En este sentido, el trabajo industrial a domicilio aparece integrado a una nueva estrategia de producción que utiliza una mano de obra considerada periférica desde una perspectiva social y se localiza en áreas más o menos periféricas desde una perspectiva económica. El artículo estudia el trabajo de las mujeres a domicilio en las áreas rurales de Cataluña, Andalucía, Galicia y Valencia; las particularidades de esta forma de empleo, y sus efectos económicos, sociales y personales en la vida de las mujeres.

Palabras clave: trabajo a domicilio, espacio rural, mujer, trabajo flexible, trabajo informal.

Résumé. *Au seuil de l'invisibilité. Activités centrales aux périphéries: le travail à domicile*

L'article porte sur le travail exercé à domicile par les femmes dans les zones rurales de l'Espagne dans le cadre de l'internationalisation de la production, de la flexibilisation logique du travail et de la recherche de stratégies d'adaptation dans la population rurale face à la nouvelle situation.

Le travail à domicile est l'objet d'une récupération et une expansion dans tous les pays, aussi dans les zones rurales que dans les urbaines, afin de minimiser les frais de travail depuis une perspective d'entreprise pour affronter une demande variable en quantité et depuis une perspective d'entreprise pour affronter une demande variable en quantité et en qualité. Malgré ce fait, à différence d'époques précédentes, il s'est féminisé et prolifère aux zones sans tradition dans cette sorte de travail ni tradition industrielle. Dans ce sens, le travail à domicile apparaît intégré dans une nouvelle stratégie de production qui se sert d'une main d'œuvre considérée périphérique, du point de vue social et elle est localisée sur des aires plus ou moins périphérique, du point de vue social et elle est localisée sur des aires plus ou moins périphériques depuis une perspective économique. Dans l'article, on étudie le travail à domicile des femmes dans les milieux ruraux de la Catalogne, l'Andalousie, la Galice et Valence; les particularités de cette sorte de travail et leurs effets économiques, sociaux et personnels dans la vie des femmes.

Mots clé: travail à domicile, milieu rural, femme, travail flexible, travail non contractuel.

Abstract. *On the verge of the invisible. Central activities in peripheral areas: home industry*

This article refers to the work undertaken by women in their homes in rural areas of Spain, within the framework of the internationalization of production; the resulting increasing flexibility of work; and the search for adaptation strategies among the rural population in face of this new challenge. Home industry is recovering lost ground and expanding in all countries, in both rural and urban areas, with the financial objective of minimizing labour costs to confront a demand which fluctuates in quantity and varies in quality.

Nevertheless, in contrast to previous eras, such activity has become female-dominated and has spread to areas with no tradition in this type of work nor even in industry in general. As a result, home industry appears as an integral part of a new production strategy which uses labour considered socially peripheral and located in areas also considered more or less economically peripheral. The article examines the work of women at home in rural areas of Catalonia, Andalusia, Galicia and Valencia, analysing, in particular, the peculiarities of this work and the economic, social and personal effects on the life of women.

Key words: home industry, rural areas, woman, flexible work, informal work.

Sumari

Respostes locals a fenòmens globals

Els processos econòmics globals a escala planetària produeixen efectes a tot el món, desiguals a diferents escales. Un bon exemple és la internacionalització dels mercats de treball. La producció a escala global i la liberalització dels moviments de capital ha anat en paral·lel a la demanda de mà d'obra barata, una certa crisi d'ocupació, un deteriorament de les condicions de treball i una reducció de la capacitat d'influència dels treballadors i de les treballadores en les polítiques laborals, entre altres. Un fenomen que eufemísticament s'ha denominat *flexibilitat* i que cal analitzar-lo com una forma de retallar costos i traspassar-los a altres empreses inferiors o als mateixos empleats i empleades.

La demanda de treball flexible ha suposat canvis en les característiques de la població ocupada del món desenvolupat i en vies de desenvolupament. La incorporació al treball remunerat d'amplis sectors de dones (també en la mesura que més llars necessiten múltiples fonts de renda per sobreviure), i el traspàs de la població laboral cap a condicions de treball més insegures i precàries, són alguns exemples que posen de manifest el debilitament dels deures dels oferts respecte dels treballadors i les treballadores.

Així doncs, la internacionalització de l'economia i la consegüent flexibilització del treball han fet desenvolupar a nivell comunitari i familiar una àmplia gamma d'estratègies per tal d'adaptar-se o subsistir en el nou ordre econòmic. Això suposa en molts casos la incorporació de nous membres de la família al treball assalariat, moltes vegades en treballs mal retribuïts, amb la necessitat de millorar el nivell d'ingressos o simplement de buscar noves rendes.

Aquest procés d'adaptació genera noves formes de divisió del treball, suposa una nova utilització del temps i de l'espai per part d'homes i dones, i crea alhora noves relacions de gènere, sobretot quan es trenca definitivament l'estereotip de l'home com a sustentador econòmic de la família. En aquest context, la perspectiva de gènere és fonamental per reinterpretar els efectes d'aquests processos globals en les escales bàsiques d'anàlisi, els àmbits locals i de la unitat familiar. I es posa de manifest que cap model de distribució del treball entre

els membres de la família pot ignorar la divisió sexual del treball i la forma altament personalitzada en què s'experimenta en cada unitat familiar.

En aquest marc de recerca de noves fonts d'ingressos i d'oferta de treball flexible sorgeix de nou el treball a domicili, un treball productiu, assalariat i realitzat a la llar del treballador o de la treballadora, conegut històricament com a treball a preu fet o *putting-out-system*. Una forma de treball que ha sofert relativament pocs canvis des del punt de vista del mètode de producció però amb variacions importants des de la composició de la força de treball i des de la perspectiva de l'estratègia empresarial.

El treball domiciliari actual s'ha **expandit internacionalment** de forma extraordinària en tots els països, independentment de règims polítics o de situacions econòmiques, tant en zones rurals com urbanes (Rowbotham, 1993; OIT, 1995). Per tant, no ens trobem davant de cap anacronisme, sinó davant d'una forma de relocització de la producció, des de la fàbrica fins a l'esfera domèstica, a fi de minimitzar els costos laborals per afrontar una demanda variable, tant en termes quantitius com qualitius.

A diferència d'èpoques anteriors, el treball a domicili s'ha **feminitzat** i ha proliferat en zones sense tradició de treball domiciliari i amb absència d'un teixit industrial destacat (Tate, 1993; Phizacklea i Wolkowitz, 1995). Amb més intensitat que altres formes de treball flexible, **el treball a domicili ha proporcionat molta ocupació al component perifèric de la mà d'obra**, sobretot dones i minories ètniques (en el cas dels països centrals). En aquest sentit, el treball a domicili apareix integrat a una nova estratègia de producció que utilitza una mà d'obra perifèrica des d'una perspectiva social i es localitza en àrees més o menys perifèriques des d'una perspectiva econòmica.

Aquest article pretén analitzar el treball industrial que realitzen les dones a domicili en àrees rurals de les comunitats autònomes de Catalunya, Andalusia, Galícia i València en els sectors tradicionals de la confecció i del calçat. A més de contextualitzar, singularitzar i valorar aquesta forma de treball, es pretén destacar el rol determinant de l'espai i dels recursos propis en el desenvolupament d'aquesta activitat. D'altra banda, l'anàlisi regional permet descobrir tant les potencialitats que cada medi rural ofereix per al desenvolupament del treball domiciliari com els efectes d'aquest treball en la vida econòmica i social de les localitats i en particular en les condicions de vida de les dones que el realitzen.

En el darrer esglaó de la cadena productiva

Una de les múltiples manifestacions del procés de globalització de la producció és la configuració d'una nova divisió del treball a nivell internacional, que es tradueix en una segmentació més acusada del mercat laboral, cada cop més polaritzat entre els nivells alts i baixos de renda (Mingione, 1995b). És evident que això crea tensions que repercuteixen de forma extraordinària en l'àmbit social, comunitari i familiar, desenvolupant noves estratègies d'adaptació, territorialment molt específiques.

En el marc d'aquest procés de canvi, la producció industrial s'organitza en base a una política de racionalització capitalista, a fi de competir en un mercat mundial de demanda variable i cada cop més selectiva, política que es pot aplicar gràcies a la possibilitat d'automatitzar moltes tasques i dels avenços en les comunicacions. L'entrega al moment i la producció sense excedents permet a les empreses ajustar-se ràpidament al mercat i reduir els costos de producció. Malgrat això, també suposa comptar amb una cadena molt ben estructurada de subcontractats que passen a assumir la responsabilitat del treball realitzat en un temps determinat i que s'ha d'entregar sense trigança al productor principal. Així, la nova política de producció instantània es porta a terme a partir d'una descentralització de la producció, una centralització del seu control i una mobilització dels recursos locals.

Aquest sistema d'organització productiva és eficaç en la mesura que permet donar una resposta ràpida als canvis en la demanda, però té efectes molt negatius en l'estacionalitat i en la variabilitat de l'ocupació. En aquest sentit, sempre hi ha d'haver una reserva de persones disponibles per ser col·locades en els períodes de més necessitat i ser acomiadades quan la demanda minva. D'aquesta manera, proliferen moltes formes de treball considerades des de l'Organització Internacional del Treball com a flexibles o «atípiques», formes «no estàndards» d'ocupació que fugen del prototip de treball permanent, amb dedicació completa, en l'economia formal i desenvolupat en l'esfera pública. Exemples com el treball temporal, a temps parcial, familiar, l'autoocupació, el treball en període de formació, de jornada rotativa i partida o el treball a domicili configurarien algunes de les «noves» formes d'ocupació². En síntesi, es produeix una integració de totes les formes precàries de treball que es desenvolupen en tots els sectors, tant en l'economia formal com en l'informal (Recio, 1995), encara que la majoria d'ocupacions considerades atípiques es troben dins la informalitat (Mingione, 1995a; Vaiou, 1996).

Les formes flexibles d'ocupació afecten tant homes com dones. Malgrat això, el creixement de l'ocupació femenina en la dècada dels vuitanta i noranta ha coincidit amb l'augment d'aquest treball flexible, en un context de creixement de l'atur, de canvi tecnològic i d'expansió dels serveis (Sabaté, 1995). I, de fet, diversos estudis realitzats en el marc de la Unió Europea corroboren que les dones tendeixen a estar desproporcionadament representades en l'ocupació flexible (Lewis, 1992; Rubery i altres, 1995). Les dones i altres grups socials específics (joves, per exemple) s'han pogut col·locar en ocupacions sovint sense cobertura legal, amb salaris baixos, amb contractes de curta durada i amb

2. Des de l'OIT i la Unió Europea s'han considerat com a «atípiques» unes formes de treball que en els països més desenvolupats d'Europa occidental possiblement es puguin considerar no estàndards en comparació amb el tipus predominant d'ocupació tradicional. En aquest sentit, és molt interessant la reflexió de Vaiou (1996), en què es posa de manifest el fet erroni i discriminatori de generalitzar com a anormals moltes formes d'ocupació en les quals històricament han treballat moltes persones (entre elles, dones) en els països de l'Europa meridional.

escasses possibilitats de promoció i qualificació. Una situació que constata que a mesura que davallam en els nivells de precarització laboral, ja dins el treball informal, la presència femenina és més destacada (Benería i Roldán, 1987; Santos, 1995).

És en aquest context que apareix el treball a domicili com a treball descentralitzat, subcontractat i informal, realitzat quasi exclusivament per dones, a causa del suposat atractiu que representa la possibilitat d'alternar el treball domèstic i familiar amb un treball assalariat que pot realitzar-se a casa (Allen i Wolkowitz, 1987; Phizacklea i Wolkowitz, 1995). Des del punt de vista empresarial, el treball a domicili constitueix el darrer esglaó d'una cadena de relacions contractuals entre empreses que oscil·len jeràrquicament des dels nivells formals fins als informals de l'economia. I, en general, és una manifestació clara de la tendència cap a modalitats d'ocupació remunerada d'índole ocasional en què una part de la mà d'obra es perifertza, la qual cosa permet a les empreses adequar amb rapidesa el nombre de treballadors i treballadores a la demanda del mercat sense haver d'assumir els costos d'una extensa plantilla de personal permanent per assegurar la producció en els moments de màxima demanda. El problema s'agreuja quan aquest contingent de mà d'obra perifertzat afecta en gran mesura les dones, amb la qual cosa es pot dir que la flexibilització ha anat en paral·lel a la feminització de la població activa, en particular en treballs de caràcter ocasional i precari (Baylina, 1994, 1996).

Tal com assenyalàvem anteriorment, el treball a domicili és paradigmàtic en relació amb el grau de feminització (Sanchís, 1984; Benton, 1990; Mackenzie, 1987; Peck, 1992; Rubery, 1993; Tate, 1993; Van Luijken i Mitter, 1994; Phizacklea i Wolkowitz, 1995). En aquest sentit, i tenint en compte tant la seva posició jeràrquica en el procés de producció com les condicions de treball, es corrobora el fet pel qual les relacions de subordinació per gènere tenen un rol bàsic en la proliferació de dones en els treballs més precaris. L'oferta de treballadores a domicili sorgeix clarament d'una particular divisió del treball i dels models d'autoritat dins de la unitat familiar, i de l'ús que fan els oferents d'aquesta ideologia. Així, la dimensió de gènere d'entrada és crucial per fer emergir el treball de moltes dones, i per analitzar com es produeix la descentralització productiva, sobretot si es considera que una part d'aquesta ocorre en l'àmbit de la llar. Però la seva aportació va més enllà. D'una banda, és un exemple de la necessitat d'esborrar la dicotomia entre les esferes separades de la producció i de la reproducció³; d'altra, deconstrueix la noció d'ocupació com a forma predominant o fins i tot única de treball; i alhora fa visible la complexa situació de les dones en el món del treball remunerat en una societat que ha institucionalitzat el concepte de dependència.

3 Assumir la idea socialment construïda per la qual existeixen dues esferes separades (la de la producció, corresponent a l'espai públic on es desenvolupa un treball remunerat; i la de la reproducció, o espai privat de treball domèstic i de cura de la família) discrimina la forma habitual de viure i de treballar de moltes famílies de classe treballadora, immigrants, i també de les famílies rurals tradicionals, entre altres.

Activitats heterogènies i noves perspectives

El treball actual a domicili es presenta en tots els sectors de producció i en una àmplia varietat d'activitats. Tot i la diversitat, sempre es tracta d'una forma d'ocupació no reglamentada en la qual la remuneració i les condicions laborals són molt precàries. Tradicionalment, el treball domiciliari s'ha associat a les indústries intenses en mà d'obra, com ara la confecció, el calçat, les joguines, etc. Actualment, encara que és quantitativament molt important en aquests sectors, és també molt present en altres tipus d'indústries i en molts processos productius (muntatge de components elèctrics, electrònics, producció de béns per al sector turístic —artesania—, etc.) i força empreses molt especialitzades han sobreviscut gràcies a la utilització del treball domiciliari (confecció de flors artificials, envasament d'agulles, llaços, decoracions de Nadal, brodat, etc.). El treball a domicili s'ha expandit a tots els sectors de producció: en els serveis (en activitats administratives, de publicitat, restauració, bugaderia, empaquetament, etc.), en el sector primari (processament de productes agraris, pelar i envasar hortalisses i fruites, esclofollar arròs, rentar i envasar peix, criar bestiar petit, etc.). Una expansió sectorial que es relaciona directament amb la minimització de costos laborals, tant a nivell de salaris i protecció social com d'espai i mitjans de producció, entre altres (Hadjimichalis i Papamichos, 1990; Roberts, 1994; WYHG, 1994).

Recentment, la generalització dels avenços tecnològics ha fet possible la introducció de moltes noves tasques a domicili, això permet la transferència de molts treballs cap a la llar. El teletreball⁴, vinculat a la creació, manipulació i transferència de la informació, es contempla agosaradament com la nova forma de treball del segle XXI. Originari del món anglosaxó, es vehicula dins la societat europea com una nova forma de treballar en la qual el treballador, la treballadora i la societat en general guanyen en qualitat de vida, i es promou també com un dels elements clau per al desenvolupament regional, en especial per a la revitalització de zones rurals deprimides (Isla, 1986; Clark i altres, 1995; Ilbery i altres, 1995; Berkeley i altres, 1996). Certament, es tracta d'una forma domiciliària de treball, encara que difereix del treball a domicili «estàndard» en el més fonamental: la reglamentació i les condicions laborals. El teletreball té moltes potencialitats per a molts sectors de la població, però també és un repte, social i sindical, sobretot quan s'ha d'evitar que es converteixi en una altra forma de treball precari. En qualsevol cas, la seva importància i expansió no han d'entelar els milions de persones que treballen a tot el món des de casa seva, amb tècniques més tradicionals però integrades en la mateixa economia, i que són les que tenen encara el panorama més dolent en la «nova cultura laboral» (Baylina, 1996).

4. Forma de treball en què el treballador o la treballadora pot realitzar la seva activitat professional fora de l'empresa, gràcies a la utilització de determinats recursos tecnològics (ordinador personal, línia telefònica, fax, etc.).

L'atracció del medi rural

En el procés actual de reestructuració i de canvi econòmic, els espais rurals han experimentat canvis substancials, ja que n'hi ha molts que presenten un gran dinamisme des del punt de vista econòmic, no sense acusar diferències internes importants. A grans trets, es podria dir que la progressiva pèrdua de protagonisme de l'activitat agrària des d'un punt de vista espacial, econòmic i social ha anat acompanyada d'una diversificació econòmica derivada de l'assignació de noves funcions al món rural. La proliferació d'indústries lleugeres, relacionades o no amb l'activitat agrària, i el turisme rural són algunes de les noves funcions econòmiques que cal considerar. Es tracta d'un nou model econòmic per a aquests espais que, mitjançant la combinació d'un conjunt de factors econòmics i socials, es pretén reforçar les potencialitats d'un territori a partir dels recursos locals o posats en valor localment. En aquesta nova situació en què es vol obtenir noves rendes en les pròpies zones rurals, cada cop són més els membres de les famílies que realitzen treballs externs no relacionats directament amb l'activitat agrària.

Això ha introduït canvis en l'oferta de treball rural, ja que en les noves ocupacions hi treballen més dones que homes. En concret, en el camp de la producció industrial, els espais rurals ofereixen un cert atractiu per a la relocalització de les indústries, especialment les lleugeres i intensives en mà d'obra, o per al desenvolupament endogen que busca aprofitar al màxim les potencialitats del medi rural (Méndez, 1987; Molinero, 1990; Llorente, 1997). L'atractiu per a la localització industrial recolza en l'actual tendència a la desintegració del procés de producció, la qual cosa afavoreix el sorgiment de petites empreses industrials i/o de serveis, de diferents formes de subcontractació, i de treball a domicili (Caravaca, 1991). I la ubicació en espais poc desenvolupats es basa en gran mesura en la facilitat per trobar un mercat de treball relativament flexible, poc regulat, amb certa tradició d'iniciatives empresarials en alguns casos (Méndez, 1994), ja que a la majoria d'àrees rurals s'accepten salaris més baixos, hi ha menys pressió sobre aquests, i la mà d'obra està poc o gens organitzada a nivell sindical.

Dins del mercat de treball rural, les dones constitueixen una mà d'obra ideal que compleix tots els requisits de la industrialització rural quant a salaris baixos, treball temporal, «docilitat» com a valor socialment adquirit o el desconeixement dels drets laborals (Sabaté, 1992, 1996; Viruela, 1992; Gringeri, 1993; Oberhauser, 1994). En aquest context, el treball a domicili apareix i sorgeix de nou en les àrees rurals espanyoles com una de les estratègies empresarials per reduir costos i com una forma més d'adaptació de les unitats familiars a la nova situació econòmica.

En definitiva, els canvis ocorreguts en l'estructura agrària, així com la nova funcionalitat dels espais rurals com a llocs de consum de noves demandes, fan del medi rural un espai plurifuncional on l'activitat agrària conviu amb altres funcions productives, i el treball de les dones a domicili n'és una.

Diversitat i contrast en els espais rurals considerats

La present recerca s'ha basat en l'estudi del treball que realitzen dones a domicili en àrees rurals d'Andalusia, Catalunya, Galícia i València. Es tracta de comunitats autònomes amb característiques diferents i amb espais rurals també contrastats, un exemple que posa de manifest que el treball a domicili a l'Estat espanyol ha augmentat en aquelles zones que històricament ja n'havien fet ús, i ha aparegut recentment com a estratègia de desenvolupament en medis rurals d'escassa o nul·la industrialització.

A **Catalunya** les dones entrevistades resideixen en municipis de les comarques interiors de Barcelona, situats al llarg de les valls mitjanes dels rius Llobregat i Cardener. Es tracta de municipis d'històrica tradició industrial en el sector tèxtil des dels inicis de la industrialització, arran de la instal·lació de fàbriques i colònies per aprofitar el potencial energètic dels cursos fluvials⁵. A més del sector tèxtil, també compten amb els principals enclavaments miners de Catalunya (sals potàssiques)⁶; i, en conjunt, els dos sectors han constituït un veritable monoconreu industrial, econòmic i d'oferta de treball per a homes i dones durant dècades. La forta crisi d'aquests sectors i la interdependència entre industrialització i urbanització generadora de models territorials polaritzats, fa que aquestes àrees interiors quedin en una posició perifèrica i que perdin pes en el conjunt de la indústria catalana (Sánchez, 1995).

En anys més recents, després d'una profunda crisi i un període de reestructuració, l'economia d'aquestes zones s'ha diversificat cap al sector de serveis i la creació d'un bon nombre de petites empreses de confecció i metal·lúrgiques que operen de forma subcontractual i que depenen d'empreses amb seu majoj-

5. La Llei de colònies agrícoles del 3 de juny de 1868 va ser el marc legal que va permetre als industrials tèxtils la creació de les colònies industrials, d'aquesta manera s'inicià un model industrial, el de la colònia, que ja s'havia experimentat amb èxit a Europa. L'estatut de colònia permetia als industrials que creaven un nucli urbà en una zona despoblada gaudir de certs avantatges, com ara l'exempció del pagament dels impostos de consums i de la contribució industrial. Des de mitjan segle XIX fins a començament del segle XX, fabricants tèxtils barcelonins i locals (Bages i Berguedà) instal·len les seves fàbriques al peu dels rius per aprofitar una energia barata, i creen un conjunt d'habitatges i serveis per acollir-hi una mà d'obra també barata i disciplinada. Tal com assenyalen Ferrer i altres (1997), amb les colònies industrials aquestes comarques s'integren al món industrial, encara que d'una manera precària i limitada, tant des del punt de vista físic (règim hidrogràfic pobre del riu, que necessita l'ajuda del vapor) com econòmic (pèrdua de l'avantatge comparatiu energètic quan es difon la xarxa de transport elèctrica per altres àrees de Catalunya).
6. L'explotació de sals potàssiques es va iniciar l'any 1918 a Súria, el 1931 a Cardona (zona del Cardener) i el 1933 a Sallent (zona del Llobregat). En l'època de màxim esplendor el nombre de treballadors en aquest sector va ser de 3.225 (1965), una xifra en constant i progressiva disminució al llarg dels darrers trenta anys (Oliveras i Giménez, 1992). La mina de Cardona tancà l'any 1990, entre altres raons pels elevats costos d'extracció del mineral. Les de Súria i Sallent continuen a ple rendiment, no exemptes de greus períodes de crisi. La conca minera Cardener-Llobregat és l'única en explotació d'aquest material en tot l'Estat espanyol.

ritàriament a l'àrea metropolitana de Barcelona. La indústria de la confecció que s'hi manté és molt especialitzada i utilitza el sistema de subcontractació en diverses fases del procés de producció, inclòs el treball a domicili.

Les treballadores a domicili entrevistades no tenen cap contracte i poden treballar tant per a grans empreses que operen a nivell nacional —elles són el darrer esglaió d'una llarga cadena subcontractual—, com per a empreses amb seu a ciutats mitjanes d'àmbit regional, com per a petits empresaris i/o comerciants locals. El tipus de feina varia en funció de si es tracta de realitzar tot el procés o bé només una part. En el darrer cas, les dones realitzen la part central del procés de confecció, de la primera fase (tall i preparació) i la darrera (planxat i embalatge) se n'encarreguen els treballadors i les treballadores de la fàbrica.

Al País Valencià s'han escollit municipis rurals de la província de Castelló. Es tracta de nuclis industrials del secà ben comunicats i amb un fort predomini de la indústria del calçat; una indústria amb orígens que es remunten al segle XVIII amb l'artesania espadenyera desenvolupada per la possibilitat d'obtenir la matèria primera en el mateix entorn. Un tret comú en la industrialització valenciana que evoluciona sobre la base d'antics nuclis rurals de tradició artesanal (Viruela i Domingo, 1995).

En el substrat econòmic d'aquests municipis es troba una indústria del calçat concentrada tradicionalment en mans de molt poques i grans empreses que han donat feina a la majoria d'homes i dones, i l'agricultura comercial d'exportació de cítrics, on les dones també hi són molt representades. Malgrat que avui València és la principal regió productora i exportadora de calçat d'Espanya, l'activitat es troba en un seriós procés de reestructuració que va començar a començament dels anys vuitanta amb el tancament de les grans empreses, a causa, en part, de l'especialització en una oferta de qualitat mitjana o baixa, la qual cosa ha exposat aquestes indústries a la dura competència dels nous països industrials en els mercats internacionals. Una competència que s'ha fet més evident a mesura que s'ha perdut l'avantatge comparatiu dels costos laborals, i, per tant, ja no s'és tan competitiu a través del preu del producte.

El sector del calçat continua gràcies a la reconversió del sistema productiu mitjançant la subcontractació de quasi totes les fases de la producció⁷. L'estratègia competitiva portada a terme pel sector del calçat a València ha optat per abaratir els productes a través dels costos salarials en lloc d'invertir en qualitat com van fer altres regions sabateres d'altres països (la Toscana italiana, per exemple), la qual cosa ha suposat una tendència a exterioritzar les fases més intenses del procés de producció. Com apunten Salom i Albertos (1995), la majoria

7. El fenomen no és nou en aquestes àrees de predomini d'indústries lleugeres, ja que sempre ha existit una certa fragmentació del procés productiu i s'ha recorregut a la mà d'obra femenina i a l'ocupació irregular en tallers o bé a domicili. El que és nou és la seva generalització a totes les fases del procés de producció. Una situació comparable a la de les àrees catalanes.

de les empreses supervivents d'aquest sector desenvolupen l'estratègia de la submersió total o parcial de l'activitat industrial, d'aquesta manera s'estalvien part dels costos de funcionament i eviten, almenys momentàniament, l'expulsió del mercat de les empreses menys eficients. És així com moltes dones extreballadores de fàbriques de calçat realitzen la mateixa ocupació a domicili (cosit manual o a màquina de botes militars i calçat esportiu) i treballen per a intermediaris o per a petits tallers (màxim deu treballadors i/o treballadores).

Les dones entrevistades a **Andalusia** resideixen en diversos municipis de la zona oriental de la província de Sevilla. En general es caracteritzen per una elevada població activa agrícola (al voltant del 50%) que treballa com a jornalera estacional als latifundis. L'activitat industrial ha estat pràcticament inexistent fins fa relativament pocs anys en la majoria de municipis rurals de la zona, i l'ocupació en el sector secundari es basa quasi exclusivament en la construcció. Una excepció la constitueix el municipi d'Estepa, seu d'un gran nombre d'empreses del sector agroindustrial de pastisseria i en les quals predomina el treball femení, caracteritzat per una forta estacionalitat.

En aquest context, és important destacar la política de subsidiarietat de la desocupació agrícola iniciada pel govern socialista l'any 1983, a causa de l'impacte en l'economia de moltes famílies rurals. Amb l'objectiu de complementar els ingressos percebuts pel treball estacional i/o temporal dels jornalers i les jornaleres i proveir part dels guanys de moltes famílies, el govern remunera amb 180 dies de treball al 75% del salari mínim interprofessional aquelles persones que justifiquin haver treballat com a mínim 60 jornades/any al camp⁸; també proporciona una assegurança agrícola a preu baix per poder accedir a aquest subsidi i proveir-se d'assistència sanitària, i ofereix contractes temporals de treball a través de l'Administració local (obres municipals i altres feines públiques) que poden ser comptabilitzats també com a part de les 60 jornades (García-Ramón i Cruz, 1995; Ocaña, 1996). Així doncs, l'atur estacional és un fet substancial amb l'activitat agrària, i per poder disposar de treballadors i treballadores durant l'època de la recol·lecció (període de màxima necessitat de mà d'obra) és necessari que romanguin desocupats la resta de l'any.

En aquest marc, a començament dels anys noranta apareixen algunes empreses de confecció en zones rurals pròximes a les capitals, en resposta als processos de reestructuració empresarial, que, per augmentar la competitivitat en el mercat, donen lloc a processos de descentralització productiva a través de petites i mitjanes empreses, més adaptables a les noves condicions socioeconòmiques. Es tracta d'enclavaments de creixement industrial, molt relacionats amb els processos de reestructuració productiva, on, en alguns casos, una certa tradició artesanal ha permès la revitalització industrial a través de la utilització de recursos endògens (Caravaca, 1995). En aquest sentit, s'assumeix que els petits establiments poden afrontar millor les variacions en la demanda i poden reduir

8. Quan es van fer les enquestes i entrevistes en profunditat.

els costos laborals a fi de millorar la relació entre innovació i ocupació. Una de les estratègies per reduir-los passa per la fragmentació del procés productiu i l'ús de treball domiciliari.

Així, el treball industrial que realitzen moltes dones a casa en aquest àmbit rural representa un altre treball estacional al qual moltes recorren per complementar les rendes familiars o per disposar d'uns ingressos. Totes les dones entrevistades treballen a casa per a tallers subcontractats d'empreses de confecció amb seu en altres ciutats, i el seu treball consisteix a cosir anoracs i impermeables de treball a màquina, o a brodar manualment jerseis de punt.

Les dones entrevistades a **Galícia** pertanyen a municipis de l'interior de les províncies de la Corunya i Pontevedra. Des del punt de vista de l'hàbitat, aquest correspon al que és típic de la Galícia rural, caracteritzat per una gran dispersió del poblament. La regió en general compta amb un important nombre d'actius en l'agricultura (al voltant del 23%, del qual un 28% són dones) i, igualment que a Andalusia, posseeix un nivell de renda per habitant inferior al de la mitjana espanyola (Villarino, 1993).

La indústria en aquestes zones rurals no és significativa, a excepció d'alguns enclavaments i empreses processadores de productes pesquers. Entre els anys setanta i vuitanta, època de reconversió dels principals sectors industrials gallecs vinculats als plans d'industrialització dels anys seixanta, el govern autònom ofereix ajudes a petites i mitjanes indústries a fi de revitalitzar les potencialitats endògenes a través de la mobilització de recursos locals, fonamentalment utilitzant una mà d'obra barata o aplicant nous dissenys i tecnologies (Precedo i altres, 1995). D'aquesta manera s'implanten algunes empreses de confecció —sector moda— d'origen familiar, que irrompen en el camp del disseny en el mercat nacional i internacional⁹. Aquestes empreses, avui multinacionals, participen dels avantatges de la divisió internacional del treball i donen feina a part de la població de les zones rurals a través de petites fàbriques i tallers de confecció subcontractats, que a la vegada subministren treball a domicili, dins d'un esquema d'economia informal. En definitiva, es tracta de fenòmens aïllats que, amb capital i iniciativa locals, formen grups multinacionals competitius a nivell internacional i que tanmateix contribueixen al procés de descentralització i difusió industrial en extenses àrees rurals o rururbanes. Com assenyalen Precedo i altres (1995: 105), es tracta d'un esdeveniment que no deixa de ser estrany en una regió intermèdia des del punt de vista industrial, com és Galícia.

Les dones entrevistades d'aquesta zona rural treballen indirectament per a aquestes empreses a través de tallers subcontractats, i realitzen la part central del procés de confecció (cosit sencer de les peces). Malgrat que, evidentment, el treball a domicili mai no és segur, en aquesta àrea sol ser força regular al llarg

9. La més significativa és el *holding* del grup INDITEX, més coneguda com el grup ZARA, amb seu central a la Corunya.

de l'any, si es té en compte el tipus d'empreses que n'ofereixen, amb una demanda important i estable.

La necessitat d'una metodologia qualitativa

La recerca s'ha realitzat a partir de l'enfocament qualitatiu a través dels anomenats «mètodes intensius d'investigació»: observacions i entrevistes en profunditat. Es tracta d'una recerca que no pretén ser representativa estadísticament, en primer lloc perquè és impossible mesurar la quantitat de treballadores quan no n'hi ha cap registre oficial i, en segon lloc, tampoc ens és tan prioritari quantificar el fenomen com analitzar els processos de treball, conèixer les relacions de gènere dins de la unitat familiar i mostrar com aquestes relacions creen i reproduïen models de vida i de treball que constantment modifiquen les estructures familiars i les relacions laborals.

Amb aquest objectiu, l'anàlisi qualitativa des d'una perspectiva de gènere permet i valora la subjectivitat, la implicació personal, la conscienciació de l'entorn i de les experiències personals dels subjectes d'investigació (Hanson, 1992; McDowell, 1992; Katz, 1994). I a partir de la relació que s'estableix entre l'investigador o la investigadora i la persona subjecte de la investigació es poden recollir les impressions, les actituds, les experiències, els desitjos, pràcticament imperceptibles a través de mètodes normatius. I igualment, com assenyala Hanson (1997) referint-se concretament a l'anàlisi del treball femení a domicili des d'una perspectiva de gènere, el mètode qualitatiu és bàsic per crear una relació menys jeràrquica entre la persona investigadora i la persona subjecte d'investigació.

L'estudi es basa en 80 entrevistes en profunditat, 20 en cadascuna de les àrees, realitzades entre 1993 i 1994. Les dones s'han identificat utilitzant la «tècnica de la bola de neu», per la qual els contactes inicials amb dones treballadores a domicili, educadores, agents socials, persones actives en la vida comunitària local, totes conegudes de l'entrevistadora, l'han conduït a unes altres treballadores domiciliàries. Les entrevistes, d'una hora i mitja de durada, s'han registrat i s'han transcrit literalment. Paral·lelament, s'han elaborat el mateix nombre de qüestionaris, amb preguntes tancades, que tracten els aspectes més identificadors de les dones (dades personals, estudis, trajectòria laboral, etc.) per tal d'obtenir respostes comparables entre totes les àrees. La recollida d'informació es complementa amb les notes escrites que l'entrevistadora pren arran de l'observació de l'entorn i de la persona. El tractament de la informació s'ha realitzat informàticament mitjançant un procés de codificació en base a paraules clau.

Dones mares de família

Les dones entrevistades estan majoritàriament casades i tenen dos fills de mitjana, que estan en edat escolar. Es troben al voltant dels 40 anys, amb un nivell de formació en general baix. Quelcom més de la meitat han completat els estu-

dis primaris, però més d'una quarta part no els té, i només un 6% ha realitzat estudis secundaris. Aquest limitat nivell cultural de les dones es correspon en força casos amb la seva extracció social i amb l'edat precoç d'entrada al món laboral (15 anys de mitjana). Aquest fet s'agreuja quan s'hi afegeixen els patrons socials i culturals dominants en l'època, pels quals les dones s'han anat educant bàsicament en l'aprenentatge de les tasques domèstiques i derivades com una via de preparació per al matrimoni. D'altra banda, el nivell socioeconòmic de les entrevistades queda definit també per l'activitat laboral dels seus esposos, i en alguns casos (Andalusia sobretot) les activitats laborals dels homes reuneixen les característiques bàsiques pels treballs que realitzen les seves esposes: baixa qualificació, caràcter precari i inestabilitat de les ocupacions.

El tipus de família nuclear és el més comú de la mostra estudiada, encara que un 20% de les dones viuen amb els pares/sogres o bé amb altres persones, un fet habitual de la Galícia rural, per exemple.

Difícil combinació de les demandes de treball diàries. Una negociació creativa

La jornada laboral diària de les dones entrevistades és llarga i intensa (13 hores de mitjana), en la qual s'alternen els temps de treball assalariat amb el treball domèstic i la cura de la família. Rarament esmenten estones de lleure i de temps de dedicació personal, llevat dels caps de setmana, quan equiparen el temps de no-treball amb la neteja general de la llar, rentar i planxar la roba familiar o fer la compra setmanal. De les 13 hores de mitjana de feina, 8 corresponen al treball assalariat i 5, al domèstic. Aquesta quantitat i repartiment és variable en funció de l'ajuda d'altres membres si aquests volen, poden o ho possibilita l'estructura familiar.

La composició de la seva jornada laboral és molt interrompuda i sol constar d'uns marcs temporals bastant simètrics tots els dies, que s'omplen de tasques normalment repetitives. El treball assalariat se sol fer en tres torns: matí-tardanít, o bé matinada-matí-tarda, interromputs per les tasques domèstiques i l'atenció a la família. De fet, és molt rellevant veure com les dones negocien les seves responsabilitats com a esposes, mares i filles. En aquest sentit, s'evidencia un horari personal que s'ha adequat a les necessitats domèstiques de la resta de membres (horari dels menjars, activitats escolars i extraescolars, descans de l'espòs). Un comentari molt simple però revelador d'una jornada laboral corrent d'aquestes treballadores és el de la persona següent:

[...] Estas horas las tengo que echar yo de costura; desde las seis de la mañana a las ocho de la tarde, son diez horas de costura. Después la comida, el almuerzo, la lavadora, el tender la ropa... ya voy metiendo eso con el trabajo. Me voy compaginando una cosa con la otra. (Andalusia)

La composició certament hàbil de la jornada laboral d'aquestes dones permet complir amb unes exigències laborals molt més absorbents que les del treball a la fàbrica, i al mateix temps no descuidar les seves responsabilitats

domèstiques i familiars. L'alternança d'activitats és un fet que a vegades s'ha malinterpretat identificant-la amb la simultaneïtat de tasques. Les dones no poden realitzar diverses activitats al mateix temps, en particular si n'hi ha una que és el treball assalariat, que requereix més atenció i a més exclou qualsevol altra tasca manual. D'altra banda, val a dir que la simultaneïtat entre el treball assalariat i la cura dels fills —una de les raons que més s'han utilitzat per justificar la feminització del treball a domicili— és pràcticament inexistent. El que és habitual és que les dones interioritzin la necessitat afectiva de poder estar pels fills en qualsevol moment; i així, no és tant el fet de poder atendre'ls durant tot el dia, sinó d'estar disponibles en situacions extraordinàries, sobre tot quan estan malalts:

Pues, estar con mis hijos. Si cae alguno malo, pues, si me voy fuera a trabajar como me ha pasado otras veces, estoy muy nerviosa de dejar a mis hijos solos. (Castelló)

La dificultat en la combinació de la jornada laboral de la treballadora a domicili i la creativitat amb què la resol, mostra l'error de considerar flexible per raons d'horari aquesta forma de treball. Certament, un dels mites més estesos sobre el treball a domicili és la flexibilitat que proporciona a la treballadora, que pot realitzar una activitat assalariada sense rigideses en l'horari de treball, i de fet, aquesta ha estat i és la raó per atraure la mà d'obra femenina. No obstant això, com hem comprovat, la flexibilitat en l'ús del temps de la treballadora a domicili s'ha d'integrar en la totalitat de la vida diària de la persona, ja que les experiències de les treballadores sobre la seva activitat no depèn únicament del seu treball assalariat i de la seva posició en el mercat laboral, sinó també de la totalitat d'experiències quotidianes. La flexibilitat del treball a domicili és la que permet a la treballadora autoexplotar-se i estendre la seva jornada laboral més enllà del que es considera raonable i saludable. En definitiva, les dones tenen més oportunitats d'organitzar-se individualment les activitats del dia, però no poden escollir ni les hores ni el ritme de treball sense que això repercuteixi en el seu salari i en el futur de la seva ocupació.

Precarietat econòmica i nul·la compensació social

Les treballadores a domicili són retribuïdes en funció del volum de producció realitzat. Malgrat que resulta molt difícil generalitzar els guanys, ja que depèn del tipus d'activitat, del producte i del temps dedicat, les dones obtenen al voltant de 40.000 pessetes mensuals de mitjana, per treballar vuit hores diàries durant cinc dies a la setmana. Evidentment, si les dones sobrepassen aquesta quantitat és perquè allarguen la seva jornada laboral. A València s'observa un cert grau d'homogeneïtzació entre les treballadores perquè totes realitzen un treball semblant i hi ha molts tallers que ofereixen el mateix treball, per la qual cosa s'han estandarditzat els guanys.

A l'explotació salarial òbvia en relació amb el nombre d'hores treballades s'hi afegeixen els descomptes que obté l'empresa en relació amb el temps

d'aprenentatge de les dones (el ritme és més lent i, per tant, guanyen menys) i el control de la qualitat (les peces amb errors no únicament no es retribueixen sinó que de vegades es descompten dels guanys totals). En algun cas més puntual, les dones ignoren la quantitat que percebran pel seu treball. En concret, algunes dones andaluses desconeixen el seu salari fins al final de la temporada de treball. L'empresari els pot avançar alguns diners i els els liquida la resta a fi d'any.

El tipus de feina varia segons si es tracta de la confecció sencera de les peces de vestir, la costura de parts (roba o cuir), etc.; no obstant això, en la majoria de casos es tracta d'un treball en cadena que comença i acaba a la fàbrica:

Sí, sí, hago seiscientas piezas cada día (espaldas de camisa). Pero me va muy bien porque hace ocho años que lo hago y siempre es lo mismo. Yo ya sé que el máximo que puedo hacer son seiscientas y más ya no me piden porque a parte de que yo voy más avanzada que ellos, a lo mejor yo tengo tres mil camisas hechas y ellos todavía tienen que empezar, ¿entiendes? (Catalunya)

[...] vienen los bolsillos sin hacer, viene todo con hilos y yo tengo que rematar las prendas, o sea, el acabado de la prenda. Para mandarlas allí y que las planchen. (Galicia)

En qualsevol cas, el treball a domicili és un treball irregular. L'oferta depèn de les característiques de l'empresa, de la seva posició en el mercat i del grau de competitivitat i del tipus de producte. No obstant això, en el sector de la confecció i especialment el de la moda, l'estacionalitat és un handicap important. Els períodes de treball intens s'intercalen amb els mesos d'escassa o nul·la activitat i, consegüentment, si no es treballa no es cobra. Com revela la citació següent, la resposta personal a aquesta variabilitat en l'oferta de treball es ténex d'un cert conformisme, apreciat en totes les àrees:

Hay días que me traen un paquete y lo hago de un día para otro; hay veces que no, que me traen para dos días, hay veces que, ya te digo, no me traen en toda la semana, esto depende. (Catalunya)

Les treballadores no tenen cap contracte laboral, per tant no compten amb cap salari base, seguretat social, jubilació, vacances o dret al subsidi d'atur com qualsevol assalariat o assalariada. Les dones compten amb la cobertura social dels seus marits, mercès a la qual tenen assistència sanitària, però això implica que aquests han de tenir una feina més o menys regular en l'economia formal —no tan comuna actualment en certes zones— i per descomptat han d'estar casades. Evidentment, poques es declaren treballadores autònomes; això suposaria pagar una assegurança personal de més de la meitat dels seus ingressos mensuals.

En referència a les relacions laborals, normalment les treballadores estan en contacte amb la persona que ofereix la feina —intermediari o intermediària—, amb qui acorden els guanys per peça i els terminis d'entrega. També és comú que sigui el mateix intermediari o intermediària qui els proporcioni els materials

i, en algun cas, els mitjans de producció. Amb prou feines existeix la possibilitat de regateig. En alguns casos l'intermediari o intermediària convenç les dones del seu estret marge de benefici en relació amb el taller de què depèn; en altres s'argumenta que el preu ja és estipulat des del taller o fàbrica en relació amb el temps que es considera mínim pel treball en qüestió (per tant, si no guanyen més és perquè són lentes); i altres vegades el simple comentari sobre la disponibilitat d'altres treballadores per acceptar el treball dissuadeix les dones de negociar qualsevol condició laboral.

Aportació a l'economia familiar i valoració social: una correspondència

Pues eso va todo junto, lo de mi marido y lo mío, hombre, cuando él gana, porque él no está fijo en ningún sitio. (Andalusia)

El comentari sobradament revelador d'aquesta treballadora andalusa posa de manifest la realitat social i econòmica de la majoria de dones entrevistades. Efectivament, malgrat la precarietat dels guanys, les dones treballen a domicili fonamentalment per raons econòmiques; i encara que n'hi hagi alguna que expressi el seu desig d'estar més ocupada o de distreure's, els motius de realització personal no són els prioritaris per iniciar el treball.

Cap de les dones manifesta realitzar aquest treball per l'estricta supervivència personal i familiar; no obstant això, la necessitat d'ingressos varia en una escala que pot oscil·lar des de les situacions en què el sou de la dona és molt necessari per al conjunt familiar fins aquelles en què complementa els ingressos totals i millora el nivell de vida.

El nostre estudi indica que els guanys per l'activitat domiciliària representen de mitjana un terç dels ingressos totals que entren en les unitats familiars. Un percentatge gens despreciable si considerem que força homes no tenen ocupacions regulars, i que l'aportació regular d'ingressos procedents d'altres fonts només és significativa a Galícia.

La destinació dels diners és variable i depèn del moment en què es trobi la família, sobretot de la situació laboral del marit. La majoria de les dones manifesten agrupar els seus ingressos en el fons comú familiar. No obstant això, quan concreten més les seves respostes s'aprecia que si el marit compta amb un sou acceptable, els diners es dediquen principalment als fills (roba, estudis i altres activitats), i si aquest no treballa o té un salari insuficient, els guanys de la dona passen a cobrir les necessitats bàsiques de la llar (menjar, despeses corrents de la casa).

Pues a veces una prenda para mí o para la niña, para lo que sea, a veces si mi marido no cobra, en comer. (Castelló)

Cuando él tenía trabajo, los autónomos, el teléfono, luz, agua..., los viajes de Judit (transporte escolar), lo que hacía de más el chico de extraescolar, esto intentábamos que hubiera suficiente con lo mío. Y entonces de mi marido sacábamos para comer

y algo de extras, el vestir y todo esto. Lo que llegaba a sobrar, porque en aquel tiempo había veces que aún sobraba alguna cosa, lo guardábamos en una libreta. Ahora no sobra nada. (Catalunya)

En aquest aspecte, el context social i cultural de cada àrea té un paper molt important en les aspiracions de la dona i del grup familiar. A Andalusia, per exemple, els ingressos són molt importants per establir unes rendes familiars precàries procedents de treballs de naturalesa ocasional (treball agrícola, comunitari o servei domèstic) o del subsidi d'atur, i els ingressos s'utilitzen majoritàriament per cobrir necessitats bàsiques. En altres àmbits, com a Catalunya, els ingressos d'algunes dones suposen una contribució a les possibilitats adquisitives de la família per augmentar el seu nivell de vida (estudis mitjans i superiors dels fills, equipament domèstic, oci), demandes molt menys apreciables en altres àrees.

En definitiva, en pocs casos les dones mantenen elles soles la família de forma permanent i indefinida, però els seus ingressos representen fonts crucials de renda durant períodes de transició més o menys llargs, com per exemple quan el marit està en atur, retirat o impossibilitat.

La contribució de les dones a les rendes familiars també fluctua amb el cicle de vida i amb els canvis que es produeixen en relació amb les responsabilitats domèstiques i de cura de la família. En primer lloc, és molt significatiu el fet pel qual el primer treball a domicili marca un punt d'inflexió important en la trajectòria laboral de les dones. El matrimoni, els embarassos i la cura dels fills petits són raons fonamentals per abandonar el treball anterior a totes les àrees, segons més de la meitat de les dones entrevistades. A partir d'aquesta època de més intensitat reproductiva les dones accedeixen a la feina retributiva des de la llar. En aquest sentit, es posa de manifest un cop més que el treball a domicili reflecteix els valors i les ideologies locals, més imbricades si cal en el medi rural, sobre les dones, el seu treball i la seva responsabilitat amb la llar i la família.

La valoració personal que fan les dones del seu treball és molt contradictòria. Totes coincideixen a considerar que el principal inconvenient és l'escassa retribució i per aquesta raó totes l'abandonarien per un altre de més ben pagat. Igualment, reclamen els seus drets com a treballadores dependents (encara que moltes vegades no en siguin conscients), tals com disposar de seguretat social i jubilació. Altres desavantatges són la irregularitat del treball, les exigències d'espai físic per portar a terme l'activitat o emmagatzemar els productes, i altres conseqüències derivades de l'impacte d'un treball industrial realitzat en l'àmbit domèstic (olors, soroll, etc.).

A nivell més personal, l'absència de relacions socials amb altres treballadores i la soledat en general és un motiu important de desaprovació. La majoria de les treballadores rurals defineixen la seva feina com a no gregària; però mentre n'hi ha algunes que no enyoren la socialització que existeix en un lloc de treball públic, la majoria se senten aïllades dins de casa seva. També és cert que algunes busquen activament com poden mitigar aquests sentiments i acorden contactes socials regulars amb altres persones (familiars, veïnes) fora o a casa

d'algué altre, fan esforços per sortir de casa en determinades hores del dia, o estableixen algunes parades de treball. Són actituds que varien segons les persones i també per regions en relació amb el costum més o menys estès de sortir, de l'accessibilitat a altres habitatges, serveis, etc.

El treball a domicili evidencia també continuats trastorns en la salut de les dones, fins al punt que pot incapacitar-les per dur a terme una altra ocupació. Els mals d'esquena, de braços, els problemes de visió, les al·lèrgies a determinades substàncies, o problemes circulatoris són algunes de les dolències a les quals s'han d'afegir els trastorns psicològics derivats del cansament i de l'esgotament que produeixen moltes hores de treball, poca satisfacció personal (una retribució més elevada hi ajudaria molt) i escassa valoració familiar. En aquest sentit, el treball de les dones és poc valorat per força esposos, que no només no associen el treball a domicili a un treball «real», sinó que fins i tot poden exigir noves demandes a les dones pel fet d'«estar a casa»:

A los trabajos en casa no se les da mérito. El valor que se da a la que viene de trabajar en la calle no es el que le dan a la que está todo el día en su casa. Y a lo mejor fuera no haces nada, pero se le da más valor. ¡Ya puedes estar negra en la casa! Por lo menos yo lo veo así y mi marido creo que también. (Andalucía)

Aquest no és un fet extraordinari, sinó que exemplifica en el nostre context una situació generalitzada: el treball a domicili no té l'acceptació social de «treball real» i la treballadora a domicili no té credibilitat social com a treballadora. De fet, ser visible de nou a cinc en un lloc de treball públic és una part fonamental de la nostra assumpció cultural sobre el treball. Quan això no es dona, com en el nostre cas, considerem que la persona està desocupada, o és «a casa», amb tota la càrrega cultural que identifica la residència amb la domesticitat. Aquesta dona catalana posa de manifest l'existència d'aquest sentiment de la societat:

Pues el trabajo en casa es poco valorado. Y no solo por los de casa, también por los de fuera, porque yo me he encontrado con gente que te dicen: «Ah, tu rai que t'estàs a casa!» y a lo mejor ésta que me lo está diciendo se puede ir a pasear por la tarde, a la piscina, cosa que yo no puedo hacer. (Catalunya)

Malgrat aquests inconvenients, no totes abandonarien el treball per un altre fora de la llar. En aquest sentit, el fet d'estar a casa encara pesa en algunes dones, que veuen en aquesta feina la possibilitat de continuar responsabilitzant-se de les activitats reproductives i respondre a les necessitats i exigències dels membres de la família. A nivell general, aquesta apreciació se sol entendre com una exculpació davant els altres que aquest treball no els fa descuidar les seves tasques principals com a «mestresses de casa»:

Porque él sabe que si voy a trabajar fuera, lo de casa... no pueden llegar a casa y tener todo hecho. Quiere el desayuno a la mesa, que llegue y esté la comida, la ropa... y si voy a trabajar fuera, unas veces estará y otras no. (Galicia)

En definitiva, davant el fet de treballar a casa, les dones se sotmeten a les exigències de la feina i a les exigències de la família, i gairebé mai concorden:

Pues cuando trabajaba en la fábrica no querían que trabajara [es refereix al marit i als fills]; cuando estoy trabajando a domicilio se enfadan porque no puedo acudir a todo... Y cuando no trabajo, porque como no hay bastante dinero hacen: «Mamá, la mamá de fulana trabaja». (Castelló)

La idea de la llibertat d'horaris que *a priori* suposa el treball a domicili és la principal font de contradicció. D'una banda, manifesten que el fet de poder estar a casa és un avantatge perquè no hi ha rigideses en l'horari de treball i, de l'altra, les mateixes persones responen que preferirien treballar en una fàbrica per poder tenir un horari establert per a les tasques productives i «no tener siempre el trabajo en la cabeza». Certament, com apuntàvem en pàgines anteriors, el treball a domicili és molt més absorbent que el de fàbrica, ja que l'absència d'horaris establerts fa que la treballadora sempre tingui a la ment el que encara resta per fer.

Trencant barreres entre el que és públic i el que és privat: l'espai híbrid de la llar

Les treballadores a domicili utilitzen els recursos personals i locals per realitzar el seu treball. L'espai laboral, d'emmagatzematge, els mitjans de producció i despeses corrents, casa seva, en definitiva, es converteix en un espai públic en el moment que les dones el reutilitzen per a l'activitat assalariada. D'altra banda, les seves habilitats, la seva formació i la seva professionalitat són també utilitzades per la persona que ofereix feina de forma gratuïta i, molt sovint, sobretot a Catalunya i a València, resulten imprescindibles per obtenir el treball.

També són un recurs les xarxes de relacions socials que les dones posseeixen amb la seva comunitat i és habitual que en algunes zones (València i Andalusia) es tornin a definir les relacions entre amigues i veïnes, que passen a ser relacions de treball (reunions informals de treballadores a domicili, espai de treball comú, etc.). I, igualment, sovint la treballadora disposa de l'ajuda de familiars en algunes tasques de preparació de la feina o en el transport de materials. Són situacions que, al marge de beneficiar la persona que ofereix la feina, alteren, sens dubte, les relacions preexistents amb l'espai, la família i la comunitat.

Disposar d'un espai propi per cosir és fonamental per a les entrevistades. Les dones valoren d'aquest espai l'amplària i la llum natural, i, d'una altra banda, manifesten poder tenir més ordenada i neta la casa (la majoria es queixen de la pols i el pèl que desprenen moltes robes). El soroll i les olors són també una altra raó per no treballar en espais que ja tenen una funció domèstica (menjador o sala d'estar, per exemple):

Tengo la casa abajo y arriba el «taller». Y aquí ni olores a cola ni a nada. Pero la mayoría de la gente, yo hoy conozco un montón de gente que están trabajando

en cocinas, pegando con colas, ¡que eso es criminal para la gente! y... o recortando faena o haciendo barbaridades dentro de las casas, porque no tienen dónde hacerlo. (Castelló)

Des d'una perspectiva més personal, la disponibilitat d'un espai propi altera en moltes dones la seva percepció com a treballadores; i en aquest sentit, a través de l'espai de treball, n'hi ha moltes que desitgen donar una imatge de professionalitat.

A Galícia és freqüent que el lloc de treball sigui la planta baixa de les cases rurals, a la cuina o a l'espai que antigament corresponia a les quadres i que avui representa una habitació indiferenciada (sala menjador) que se sol destinar a les festes familiars. La cuina té l'avantatge de ser gairebé l'únic lloc calent de la casa, però l'inconvenient que s'impregnen d'olors les robes i els materials. En qualsevol cas, es valora poder treballar prop dels espais on es poden alternar diverses funcions (cuinar, rentar, atendre els fills, sortir a l'hort, etc.). Només es treballa al primer pis si no es pot disposar d'un altre espai o si la dona no ha d'atendre la resta de tasques esmentades:

Esto es para [...] nosotros trabajamos aquí, y después cuando hay una fiesta tenemos que arrimar todo para un lado. (Galícia)

Arriba, mejor era abajo porque así atendía a la cocina mucho más rápido y a la niña, por ejemplo, estaba jugando ahí fuera y eso, pero si no tengo sitio mejor me tengo que adaptar arriba, tengo que venir abajo, apagar la máquina y a mirar y a atender. (Galícia)

Però l'espai de treball és també molt important per a la persona que ofereix feina i sovint resulta ser un requisit per establir-se com a intermediària (treballadora a domicili i distribuïdora de treball a la zona). En diverses de les entrevistes s'observa que les dones poden acumular quantitats industrials de producció a casa seva pel fet d'haver acceptat més quantitat, perquè el material sigui més voluminós, o perquè el termini d'entrega no sigui a diari. En una situació així, la llar esdevé un magatzem provisional de producció, amb l'inconvenient i el risc que això suposa per a la dona (gènere inflamable, perill de robatori, olors tòxiques, etc.) i amb el benefici que comporta a l'oferent, com a mínim en termes d'espai. D'altra banda, és evident que si una dona s'estableix com a distribuïdora ha de poder acollir el material que arriba de la fàbrica i també la producció final abans de ser recollida, i disposar d'un lloc per atendre les treballadores.

Paral·lelament, el fet de treballar en un lloc determinat permet més qualitat de la producció, ja que s'adapta la llar a les condicions laborals (tenir cura de la neteja de l'habitació, disposar d'un mobiliari específic) i també permet aïllar físicament i psicològicament l'espai de treball de la resta de la llar. A través de la separació física de l'espai, les dones poden reforçar les seves representacions mentals de les fronteres espacials de les seves activitats. En definitiva, en la redefinició que fan aquestes dones de la llar com a espai de vida i de feina retribuïda alhora, la divisió entre espai privat i públic perd tot el sentit.

A tall de recapitulació

L'anàlisi de la feina industrial a domicili en les zones rurals estudiades posa de manifest la importància del context social, econòmic i geogràfic per explicar la seva naturalesa, aportant nous elements conceptuals i d'anàlisi per incorporar en la literatura de la geografia de la producció.

L'entorn rural on es desenvolupa aquest treball evidencia que aquest context pot ser una bona font de mà d'obra per a activitats d'aquest tipus, caracteritzades per la flexibilitat que aporten en l'organització de la producció i pel benefici que s'obté de la mobilització dels recursos locals. En aquest sentit, l'oferent i el mercat laboral són locals, i la seva relació es comprèn en el marc específic d'experiències i relacions que es desenvolupen en un context territorial particular. Les relacions socials, informals a nivell de comunitat, són crucials en aquest treball perquè permeten obtenir-lo, regular-lo (el coneixement personal facilita el manteniment de l'ocupació encara que, en contrapartida, cohibeix la reclamació), i també desenvolupar-lo. Així, és evident que l'existència de xarxes d'ajuda femenina és fonamental perquè les dones puguin realitzar la feina, i es pot dir que a elles es deu, en part, la integració laboral de moltes dones en el medi rural.

El treball a domicili s'utilitza amb les mateixes finalitats a totes les àrees d'estudi, malgrat les seves diferències socials, econòmiques i culturals. En aquest sentit, es corrobora la idea per la qual es tracta d'una resposta a la nova etapa de flexibilització del sistema productiu, en què es desenvolupen unes mateixes formes de treball, que en unes àrees substitueixen les formes de producció predominants (derivades del model de concentració industrial), com en el cas de València i Catalunya, i en altres apareixen com una nova forma d'ocupació (Galícia i Andalusia).

En aquestes zones rurals, el treball a domicili sorgeix o apareix de nou en un context d'adaptació a un entorn socioeconòmic caracteritzat per un model de pluriactivitat i d'estalvi a nivell familiar. A Andalusia és evident que el treball a domicili de la dona és un complement imprescindible per incrementar unes rendes familiars poc estables; a Galícia representa una sortida ocupacional per a moltes dones «atrapades» en un medi rural força aïllat en el qual els ingressos procedeixen de diverses fonts, entre les quals destaquen, a banda del salari de l'espòs, les pensions dels pares i la venda o l'autoconsum dels productes agrícoles i ramaders. A Catalunya la dona contribueix al fons familiar integrat per l'ocupació més o menys estable del marit que sovint pot compaginar amb una altra d'ocasional, la contribució dels pares/sogres amb les pensions de jubilació, i l'aportació dels fills (en pocs casos).

Les particularitats socioeconòmiques i culturals de cada àrea es posen de manifest clarament en les alternatives de treball per a les dones i en la seva projecció personal. En aquest sentit, no és estrany que a Catalunya les entrevistades no tinguin filles que treballen a domicili —hi ha altres possibilitats d'ocupació i els fills i/o les filles han realitzat estudis mitjans o superiors—, mentre que a Andalusia, per exemple, algunes filles realitzen la mateixa acti-

vitat que les mares (en tallers mentre estan solteres i al camp). No obstant això, existeix la conscienciació de la importància de l'educació per assolir un determinat nivell econòmic i una certa mobilitat social.

L'anàlisi detallada d'aquesta feina confirma el seu caràcter flexible des del punt de vista de l'oferent. Les dones que treballen per un salari a casa seva són considerades treballadores flexibles perquè són tractades com a treballadores independents quan en realitat són absolutament dependents. Quan l'empresari els ofereix feina s'assegura extenses jornades de treball a canvi d'un salari precari i cap tipus de seguretat ni protecció social. Les treballadores han d'adaptar-s'hi i tenir la capacitat de reorganitzar contínuament la seva vida quotidiana i la de la seva família en funció de l'ocasionalitat i de la intensitat de la seva feina. Una estratègia d'adaptació que es realitza en resposta a les necessitats econòmiques de la família i als problemes derivats de mantenir el rol dual per part de la dona.

L'elecció del treball a domicili és condicionat pel fet que les dones es veuen obligades a escollir ocupacions compatibles amb les seves «obligacions» familiars. I, en aquest sentit, el treball a domicili és l'ocupació que menys interfereix en la seva dedicació principal, almenys en aparença. De fet, si no es produeix un canvi substancial en la divisió sexual del treball i s'acaba per adjudicar sistemàticament la responsabilitat de la tasca reproductiva a les dones, aquestes seguiran sent les candidates ideals per a treballs «flexibles» com aquest. Només que en el transcurs del seu cicle de vida les seves necessitats i «preferències» laborals seran mediatitzades per noves circumstàncies: les necessitats d'uns fills adolescents o la cura d'uns pares ancians o malalts.

La feina a domicili no hauria de ser negativa en si mateixa, i el fet de treballar a casa podria aportar avantatges importants a la persona, i encara més en el medi rural, més aïllat dels centres de decisió. Certament, el treball a domicili actual atorga més poder a les dones, no pel treball en si, sinó pel fet d'obtenir uns ingressos propis, que es reflecteix en el fet de tenir més autonomia i poder de decisió sobre les despeses i altres assumptes de la vida familiar. Malgrat això, les condicions en què es desenvolupa són determinants en el pobre reconeixement social que té. L'explotació salarial i laboral a la qual estan sotmeses les dones, i la infravaloració i subutilització de les seves aptituds i coneixements impedeix la valorització d'aquest treball, el reconeixement de les dones com a treballadores reals i una projecció professional satisfactòria. El treball des de casa és perjudicial per a la carrera professional; la treballadora no veu ningú, ningú veu com realitza la seva activitat i té menys possibilitats de conèixer altres oportunitats professionals i de formar-se per a elles. A més, en aquesta situació reforça el seu rol en la reproducció. Ens agradi o no, la separació entre llar i lloc de treball almenys fa més evident la doble càrrega laboral.

En definitiva, l'estudi del treball industrial a domicili en el medi rural posa de manifest que la seva implantació i permanència en aquest entorn es deu a una combinació entre les noves estratègies de producció, la consolidació de la plu-

riactivitat en la reorientació econòmica d'aquestes àrees i la importància dels valors locals sobre què representa la feina de les dones respecte a la dels homes i l'ús empresarial que se'n fa.

Bibliografia

- ALLEN, S.; WOLKOWITZ, C. (1987). *Homeworking. Myths and Realities*. Londres: Macmillan education, 225 p.
- BAYLINA, M. (1994). «Geografia de la producció, flexibilitat en el mercat de treball i relacions de gènere. L'exemple del treball industrial a domicili». *Cuadernos de Geografía*, 55, p. 45-61.
- (1996). *Trabajo industrial a domicilio, género y contexto regional en la España rural*. Tesi doctoral. Departament de Geografia. Universitat Autònoma de Barcelona.
- BENERIA, L.; ROLDAN, M. (1987). *The crossroads of class and gender. Industrial homework, subcontracting and household dynamics in Mexico City*. Chicago: The University of Chicago Press, 231 p.
- BENTON, L. (1990). *Invisible Factories. The informal economy and industrial development in Spain*. Nova York: New York State University Press, 231 p.
- BERKELEY, N. i altres (1996). «Regional variations in business use of information and communication technologies and their implications for policy: Case study evidence from rural England». *Geoforum*, 27 (1), p. 75-86.
- CARAVACA, I. (1991). «Descentralización productiva y nuevos modelos de articulación territorial y urbana». *Sociedad y Territorio. XII Congreso Nacional de Geografía*. València: AGE, p. 425-30.
- (1995). «Industrialización y desarrollo en Andalucía». A BOSQUE, J.; MÉNDEZ, R. (coord.). *Cambio industrial y desarrollo regional en España*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau, p. 385-413.
- CLARK, D. i altres (1995). «Telematics and rural businesses: An evaluation of uses, potentials and policy implications». *Regional Studies*, 29 (2), p. 171-80.
- FERRER, Ll. i altres (1997). *El Llobregat, nervi de Catalunya*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages, 161 p.
- GARCIA RAMON, M^aD.; CRUZ, J. (1995). «Treball agrícola assalariat i gènere: el cas de les jornaleres andaluses». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 26, p. 109-21.
- GRINGERI, C. (1993). «Inscribing Gender in Rural Development: Industrial Homework in Two Midwestern Communities». *Rural Sociology*, 58 (1), p. 30-52.
- HADJIMICHALIS, C.; PAPAMICHOS, N. (1990). «Local development in Southern Europe: Towards a new mythology». *Antipode*, 22: 3, Oxford: Blackwell Publishers, p. 181-210.
- HANSON, S. (1992). «Geography and feminism: worlds in collision?». *Annals of the Association of American Geographers*, 82 (4), p. 569-586.
- (1997). «As the world turns: New horizons in feminist geographic methodologies». A JONES, J.P. i altres (eds.), *Thresholds in feminist geography, Difference, Methodology, Representation*. Oxford: Rowman & Littlefield, p. 119-128.
- ILBERY, B. i altres (1995). «Telematics and rural development: evidence from a survey of small businesses in the European Union». *European Urban and Regional Studies*, 2 (1), p. 55-68.
- ISLA, Mª M. (1986). «The cottage industry in the USA». *Papers de Seminari*, 25-26, p. 115-140.

- KATZ, C. (1994). «Playing the field: Questions of Fieldwork in Geography». *Professional Geographer*, 46 (1), p. 67-72.
- LEWIS, J. (1992). «Gender and the development of welfare regimes». *Journal of European Social Policy*, 2 (3), p. 159-73.
- LLORENTE, J.M. (1997). «Políticas agrarias y territorio en Europa: elementos de síntesis y reflexión». A CABERO, V.; PLAZA, J.A. (coord.). *Cambios regionales a finales de siglo XX*. XIV Congreso Nacional de Geografía. Universidad de Salamanca: AGE.
- MACKENZIE, S. (1987). «Neglected spaces in peripheral places: homeworkers and the creation of a new economic centre». *Cahiers de Géographie du Québec*, 31 (83), p. 247-60.
- MCDOWELL, L. (1992). «Doing gender: feminism, feminist and research methods in human geography». *Transactions of the Institute of British Geographers*, 17, p. 399-416.
- MÉNDEZ, R. (1987). «Reestructuración productiva e industrialización periférica: claves para un debate». *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 5, p. 28-34.
- (1994). «Sistemas productivos locales y políticas de desarrollo rural». *Estudios Regionales*, 39, p. 93-112.
- MÉNDEZ, R.; MOLINERO, F. (1994). *Espacios y Sociedades. Introducción a la geografía regional del mundo*. Barcelona: Ariel.
- MINGIONE, E. (1995a). «Labour market segmentation and informal work in Southern Europe». *European Urban and Regional Research*, 18 (1), p. 24-45.
- (1995b). «New aspects of marginality in Europe». A HADJIMICHALIS, C.; SADLER, D. (eds.). *Europe at the margins. New mosaics of inequality*. Chichester: Wiley, p. 15-32.
- MOLINERO, F. (1990). *Los espacios rurales. Agricultura y sociedad en el mundo*. Barcelona: Ariel.
- OVERHAUSER, A. (1994). «Espai, gènere i estratègies econòmiques de la unitat familiar: el treball a domicili de les dones a l'Appalachia rural». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 26, p. 147-65.
- OCAÑA, C. (1996). «El medio rural». *Estudios Regionales*, 44, p. 293-305.
- OIT (1995). *Trabajo a domicilio*. Informe V (1), Conferencia Internacional del Trabajo, 82a reunió, Ginebra.
- OLIVERAS, J.; GIMÉNEZ, J.A. (1992). *El Bages. Transició industrial i centralitat territorial*. Barcelona: Caixa de Catalunya, 426 p.
- PECK, J.A. (1992). «Invisible threads: homeworking, labour market relations and industrial restructuring in the Australian clothing trade». *Environment and Planning D: Society and Space*, 10 (6), p. 671-90.
- PHIZACKLEA, A.; WOLKOWITZ, C. (1995). *Homeworking women. Gender, racism and class at work*. Londres: Sage Publications, 152 p.
- PRECEDO, A. i altres (1995). «Galicia: una región emergente». A BOSQUE, J.; MÉNDEZ, R. (coord.). *Cambio industrial y desarrollo regional en España*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau, p. 95-111.
- RECIO, A. (1995). «Unions and informal economy: a difficult coexistence. Notes on Spanish experience». European Seminar on *Forms of informal employment in the European Union*. Atenes.
- ROBERTS, B. (1994). «Informal Economy and Family Strategies». *Journal of Urban and Regional Research*, vol. 18, 1, p. 6-23.
- ROWBOTHAM, S. (1993). *Homeworkers worldwide*. Londres. The Merlin Press.
- RUBERY, G. (comp.) (1993). *Las mujeres y la recesión*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 420 p.

- RUBERY, J.; FAGAN, C.; SMITH, M. (1995). «Changing patterns of work and working-time in the European Union and the impact on gender divisions». Report to the European Commission, DGV-Equal Opportunities Unit. Brussel-les: European Commission.
- RUESGA, S.M. (1988). *Al otro lado de la economía. Cómo funciona la economía sumergida en España*. Madrid: Pirámide, 183 p.
- SABATÉ, A. (1992). «La participación de las mujeres en la dinámica social de zonas rurales desfavorecidas». A MOPT, *Desarrollo local y medio ambiente en zonas desfavorecidas*. Madrid: Ministerio de Obras Públicas y Transportes, p. 123-38.
- (1996). «Women's integration into the labour market and rural industrialization in Spain: Gender relations and the global economy». A GARCIA RAMON, Mª D.; MONK, J. (eds.). *Women of the European Union: The politics of work and daily life*. Londres: Routledge, p. 263-81.
- SABATÉ, A. i altres (1995). *Mujeres, espacio y sociedad. Hacia una geografía del género*. Madrid: Síntesis.
- SALOM, J.; ALBERTOS, J.M. (1995). «La industria en la Comunidad Valenciana». A BOSQUE, J.; MÉNDEZ, R. (coord.). *Cambio industrial y desarrollo regional en España*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau, p. 303-335.
- SÁNCHEZ, J.E. (1995). «Cataluña: terciarización sin desindustrialización». A BOSQUE, J.; MÉNDEZ, R. (coord.). *Cambio industrial y desarrollo regional en España*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau, p. 260-301.
- SANCHIS, E. (1984). *El trabajo a domicilio en el País Valenciano*. Madrid: Ministerio de Cultura, Instituto de la Mujer, 256 p.
- SANTOS, J.A. (1995). *Sociología del trabajo*. València: Tirant lo Blanch, 216 p.
- TATE, J. (comp.) (1993). *Homeworking in the European Union: Report of the ad hoc Working Group*. Brussel-les: European Commission, Employment, Industrial Relations and Social Affairs, Doc. V/7173/93-EN.
- VAIOU, D. (1996). «Women's work and everyday life in Southern Europe in the context of European integration». A GARCIA RAMON, Mª D.; MONK, J. (eds.). *Women of the European Union: The politics of work and daily life*. Londres: Routledge, p. 61-74.
- VAN LUIJKEN, A.; MITTER, S. (comp.) (1994). *Unseen phenomenon: the rise of homeworking*. Londres: Change.
- VILLARINO, M. (1993). «La mujer rural gallega: un protagonismo permanente». *El Campo*, 127, p. 241-51.
- VIRUELA, R. (1992). *Población y empleo en el medio rural castellanense*. Castelló de la Plana: Sociedad Castellonense de Cultura, 208 p.
- VIRUELA, R.; DOMINGO, C. (1995). «El trabajo de la mujer en el ámbito rural valenciano». *El Campo*, 133. Servicio de Estudios del Banco Bilbao Vizcaya.
- WEST YORKSHIRE HOMEWORKING GROUP (1994). «The A to Z of Homeworking». *Outworkers News*, 13, p. 2.